

Ritul și ritualul funerar în texte creștine din mileniul I (I)*

Originea și evoluția creștinismului daco-roman au devenit, în ultimul timp, două teme frecvent curțate de către istoricii români. Acumularea unui bogat material arheologic și epigrafic, ca și valorificarea unor texte ale vechii literaturi creștine au îngăduit atât elaborarea unor studii de mai mare sau mai mică amploare, cât și întocmirea unor substanțiale lucrări monografice¹. Cu toate acestea, numeroase probleme rămân încă insuficient explicate, cauza

* Cu titlul *Elemente de doctrină creștină în actele conciliilor ecumenice și în gândirea patristică* și într-o formă mult mai dezvoltată, prezentul material a fost lecturat în aprilie 1992 la Institutul de Arheologie Iași ca referat în cadrul pregătirii doctoratului; au formulat aprecieri, observații, recomandări și sugestii cercetătorii dr. Dan Gh. Teodor, dr. Victor Spinei, dr. Constantin Iconomu, dr. Virgil Mihailescu-Bârliba, Costel Chiriac și lect. univ. dr. Nicolae Ursulescu, cărora le mulțumesc și pe această cale. O recentă bursă de studii în Franța (octombrie 1992-martie 1993) mi-a oferit posibilitatea de a îmbogăți – informativ și interpretativ – acest text.

În această lucrare, am utilizat, pe lângă abrevierile consacrate în revistele de specialitate, următoarele:

CBO, I_{1,2}, II_{1,2} = N. Mihaș, *Canoanele Bisericii Ortodoxe însoțite de comentarii*, Arad, I₁ (1930), I₂ (1931), II₁ (1934), II₂ (1936);

CBO² = I.N. Floca, *Canoanele Bisericii Ortodoxe. Note și comentarii*, ed. a II-a îmbogățită, Sibiu, 1993;

COD = *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, a curi di G. Alberigo, G.L. Dosseti, P.-P. Joannou, Cl. Leonardi, P. Prodi, consulenza di H. Jedni, edizione bilingue, Editione Dehoniane, Bologna, 1991;

DACL = *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, I (A-Amende), Paris, 1907 – XV/2 (Smyrne-Zraïa), Paris, 1953;

DAFC = *Dictionnaire Apologétique de la Foi Catholique*, ed. a IV-a, I (Agnosticisme-Fin du Monde), Paris, 1925 – IV (Persécutions-Zoroastre), Paris, 1929;

DECA = *Dictionnaire encyclopédique du christianisme ancien*, sous la direction de A. Di Bernardino, adaptation française sous la direction de Fr. Vial, I (A-I), II (J-Z), Paris, 1990;

DC, I-VI = *Dizionario dei Concili* (diretto da P. Palazzioni), Istituto Giovanni XXIII nella Pontificia Università Lateranense, Città Nuova Editrice, Roma, I (1963), II (1964), III (1965), IV (1966), V (1966), VI (1967);

Héféle, I, IV-VI = Ch.-J. Héféle, *Histoire des conciles d'après les documents originaux*, Paris, I (1869), IV (1870), V (1870), VI (1871);

IO, I, 5, 6, 7 = *Izvoarele Ortodoxiei*, București, I (1938), 5 (1942), 6 (1943), 7 (1945);

PSB, I-5, 7, 8, 11, 13, 17, 21, 29, 64 = *Părinți și scriitori bisericești*, București, I (1979), 2 (1980), 3 (1981), 4 (1982), 5 (1982), 7 (1982), 8 (1982), 11 (1982), 13 (1987), 17 (1986), 21 (1987), 29 (1982), 64 (1985).

principală a acestui fapt constituind-o complexitatea fenomenului religios amintit. Printre subiectele ce continuă să suscite atenția cercetătorilor se înscriu și aspectele privitoare la riturile și ritualurile de înmormântare specific creștine, respectiv maniera în care s-a făcut trecerea de la incinerare la înhumare, modul în care a fost preluată o serie de practici funerare păgâne, etapele procesului de înlocuire a ritualurilor antice cu cele ale noii religii etc.² Pentru a oferi un răspuns corect la aceste probleme, este necesară, pe lângă o bună cunoaștere a realității arheologice, o aprofundare a prevederilor dogmaticii creștine, mai ales a celor referitoare la dimensiunea practică a cultului. În acest scop, exceptarea actelor conciliilor ecumenice sau locale, a textelor patristice, a legislației romano-bizantine sau a diferitelor scrieri ale unor autori din mileniul întâi (istorici ai Bisericii, hagiografi etc.) nu poate – credem – decât să contribuie la fundamentarea demersurilor privitoare la geneza și răspândirea creștinismului românesc. De aceea, în rândurile de mai jos vom oferi o serie de fragmente din literatura ecleziastică și laică referitoare la ritul și ritualul funerar creștin, fiind convinși că, astfel, facem un real serviciu arheologilor; aceasta, cu atât mai mult cu cât, nu de puține ori, opiniile despre un aspect sau altul al practicii funerare creștine sunt lipsite de un anumit suport dogmatic, care să le facă mai credibile, singurul argument fiind bunul simț. În același timp, ne vom referi la unele realități arheologice din alte spații, pentru a putea surprinde mai ușor similitudinile cu cele de pe teritoriul românesc, diferențele, notele comparabile cu cele întâlnite în investigațiile realizate de arheologii români.

Înainte de prezentării textelor propriu-zise, sunt necesare o serie de precizări. Așa cum se cunoaște, eșafodajul dogmatic al creștinismului este rezultatul unui proces îndelungat, adesea tensionat și nu de puține ori controversat. Fundamentarea regulilor de credință s-a făcut treptat³, fără, însă, a cuprinde toate laturile vieții creștine. De cele mai multe ori, *dimensiunea practică a religiei a fost neglijată, numeroase norme liturgice, ritualuri religioase, sărbători etc., rămânând neformulate sau statuate în vreun document oficial bisericesc sau laic.* “De pildă – scria Sfântul Vasile cel Mare (ca să menționem pe cel dintâi și cel mai general) –, cine este acela care pe cei ce nădăjduim în numele Domnului nostru Iisus Hristos ne-a învățat prin scrisoare a ne însemna cu chipul Crucii? Care scrisoare ne-a învățat pe noi a ne întoarce spre răsărit la rugăciune? Care dintre sfinți ne-a lăsat în scris cuvintele invocării la sfîntirea pâinii? Dar apoi? care cuvânt scris [ne]-a învățat iarăși ungerea cu untdelemn? Dar de unde a se cufunda de trei ori omul [la botez – n.n.]?...”⁴. Pe de altă parte, neincluderea tuturor aspectelor de cult în vreo legiuire scrisă a dus la apariția unor obiceiuri foarte variate de la o Biserică la alta, de la o zonă a

lunii creștine la alta. Vechimea vieții creștine, tradițiile culturale, personalitatea unor episcopi, autoritatea diferitelor școli teologice au contribuit la crearea unei diversități de rituri, de credințe, de practici, încât istoricul Socrate Scolasticul putea scrie că “e greu sau mai bine cu neputință de a face o exactă enumerare de toate practicile diferite ale bisericii”⁵. Aceste diferențe n-au fost depășite nici chiar atunci când întrunirile episcopale (sinoade sau concilii) și-au asumat sarcina statuării prin canoane a conduitei credincioșilor din întreaga lume creștină⁶.

În același timp, nu trebuie pierdută din vedere *realitatea politică a spațiului european, în speță a celui românesc, în mileniul I.* În Imperiul roman, devenit creștin, și, apoi, în statele din vestul continentului, existența unor structuri politice bine organizate, a autorităților laice și ecleziastice, a dus la impunerea cu mai multă ușurință a regulilor și practicilor de cult, la supravegherea mai riguroasă a disciplinei religioase, la stoparea sau cel puțin, temperarea tendințelor heterodoxe sau la eliminarea multor rămășițe păgâne. Numeroase norme emise de puterea sacerdotală sau temporală au indicat “cărțile dumnezeiești” necesare credincioșilor⁷, au precizat canoanele cu valoare universală⁸, au statuat obligativitatea întrunirilor periodice ale episcopilor din eparhii⁹, au hotărât asupra sărbătorilor și serviciilor de cult¹⁰, au stipulat înființarea unor forme de instrucție în “științele” ecleziastice și profane¹¹, au instituit reguli de comportament ale clericilor față de enoriași¹², au formulat prevederi privitoare la erezii¹³ și eventualele reminiscențe ale păgânismului¹⁴. Nu același lucru se poate spune despre spațiul nord-dunărean, unde încetarea stăpânirii imperiale, dispariția treptată a vieții urbane și diferitele stăpâniri barbare n-au îngăduit dezvoltarea unei organizări ecleziastice bine structurate, au creat întreruperi în contactele cu creștinătatea sudică, astfel încât vechile culte au putut rezista timp mai îndelungat, normele noii religii au fost adoptate mai “liberal”, pe cale populară, și s-a putut chiar reveni la practici ancestrale.

În sfârșit, trebuie subliniat faptul că acțiunea de convertire a diferitelor neamuri păgâne și atitudinea Bisericii față de ele au îmbrăcat forme variate de manifestare, de la *gentes* la altele, de la o epocă la alta¹⁵; interesele politice, starea culturală a credincioșilor sau statutul lor politico-administrativ au impus – nu o dată – o anumită abilitate din partea autorităților ecleziastice și laice, acceptarea unor concesii, abateri de la prevederile canonice, o firească toleranță în observarea regulilor noii religii (text 1)¹⁶.

Precizarea acestor elemente nu este lipsită de importanță, credem, pentru discuția de față, întrucât ea ne ajută să înțelegem mai bine realitatea arheologică. Mai întâi, va trebui să acceptăm ideea că *nu vom găsi întotdeauna în sursele creștine un suport doctrinar pentru identificarea pe teren a elementelor*

specifice de rit și ritual ale creștinismului. Multe practici nefiind formulate, altele aplicându-se diferit de la o zonă la alta, este firesc ca evidența lor arheologică să fie minimă. De asemenea, situația politică a populației române nord-dunărene – aflată între *latinitas* și *barbaritas*, supusă stăpânirilor periodice diverse – a făcut ca *noia religie să nu se propage în dimensiunea sa integrală*: multe date au rămas necunoscute timp îndelungat, altele au fost însușite doar parțial, anumite practici au fost eludate – unele adoptate într-o manieră păgână –, rezistența vechilor credințe s-a dovedit mai puternică (texte 2, 3). Cu toate acestea, credem că nici un demers asupra creștinismului nord-dunărean în mileniul I nu poate fi întreprins fără apelul la diferitele scrieri ecleziastice din acest interval. În ciuda conținutului lor parcimonios, textele respective constituie introduceri în universul ideatic al noii religii, sunt puncte de reper pentru delimitarea elementelor creștine de altele de sorginte greco-romană, dacică sau de proveniență barbară.

Texte

1. C. 30 V-VI Constantinopol (Trullan) (anii 691-692):

“Voind să se facă totul spre zidirea bisericii, am hotărât să punem la ordine și pe preoții de la bisericile din teritoriile barbarilor; așadară, dacă dâșii cred că se cuvine a călca apostolescul canon, carele [dispune] a nu-și lepăda soția proprie sub cuvânt de evlavie și a face peste cele ce s-au rânduit și din pricina aceasta, înțelegându-se cu soțiile lor, se rețin de împreunare întraolaltă, hotărâm ca aceștia la nici un caz să nu mai trăiască laolaltă cu acelea, ca prin aceasta să se dea dovada deplină despre făgăduința lor. *Și aceasta le-am îngăduit lor nu pentru altceva decât numai pentru socotința lor mică de suflet și pentru moravurile lor străine, încă neîntărite.*” (s.n.)

C'BO, I., p. 392 = C'BO², p. 122.

2. Bartolomeu de Alverna, vicar de Bosnia (din care făcea parte și Banatul Timișoarei) între 1367-1407: *Errores schismaticorum orientaliū* (titlu atribuit) constată, printre alte “erori”, inclusiv ale românilor, marea diversitate a modalităților și formulelor de botez: *Sed unusquisque format sibi verba, sicut sibi videtur; et dum infundit aquam super caput baptizandi, unus legit: “Beati quorum”; alter: “Asperges me”; alter legit: “Quotquot baptizati estis, Christum induistis”; alter vero “Alleluia” tribus viabus; alter: “Baptizatur servus Dei nomine sancti Petri vel Demetrii”, sicut vult quod*

habeat nomen. Et de XX vix invenies duos concordēs in baptizandb, sed unusquisque laudat se super alios. Et tot triumphas super baptizando faciunt, quod christiano intelligenti abominabile, est scire aut videre.

Cf. Ș. Papacostea, *Geneza statului în Evul Mediu românesc. Studii critice*, Cluj-Napoca, 1988, p. 212, nota 23.

3. Enciclica mitropolitului Neofit denunță superstițiile clerului și poporului Țării Românești (câtre 1738-1748):

“Dovedit și foarte arătat iaste, cum că călcarea poruncilor lui Dumnezeu face pre cei ce la calcă blestemați... Deci dar pentru ca să vă depărtați de la acest blestem și voi toți credincioșii creștini preoți și miréni, bătrâni și tineri, bărbați și mueri ca cum n-ați știut până acum aciașă călcarea a poruncilor lui Dumnezeu ce făceați. Iată că ne-am socotit să vă arătăm cum că săboarele sfinților părinți și canoanele lor când să calcă de către creștini, iaste ca cum ar călca cinevași și dumnezeieștile scripturi, întru care scripturi sunt scrise poruncile lui Dumnezeu... Ce dar, de vreme că și canonul 62 al sfântului sobor den Trul, poruncéște și zice chiar așa: ‘Céle ce să numesc *Calende* adecă zilele céle dentâi ale fieștecărei luni în care avea obicei Elinii de făcea niște jărtfe, și céle ce să numesc *bota* și céle ce să numesc *brumalia* sau *rusalii*, care era niște praznice elinești pentru că *brumii* era poreclele lui Dionisos și jocurile céle din vilean de la zbor [sobor – n.n.] ale muerilor care putea să pricinuiască și multă stricăciune și vătămare și însăși câte să făcea de oamenii și de muerile elinești cu numele dumnezeilor lor celor minci-noși după oarecare obicei vechi și străine de viață creștinească, acestea toate le lepădăm și poruncim să nu să inbrace bărbații în haine muerești, nici muerile în haine bărbătești, care acéstea le făcea Elenii pre la praznicile lui Dionisos jucând’¹⁷ Ci dar pre cei ce să ispitesc de acum înainte a face vreuna dentr-acestea ce s-au grăit mai sus, știind acéste hotărări ale noastră, pre aceștiia, de vor fi clerici, poruncim să se catherisească, iar de vor fi miréni, să se afurisească.

Așijderea, și canonul al 63 tot al acestui sfânt săbor așa zice: ‘Chiar focurile ce să aprind de către unii la începerile lunilor, înaintea prăvăliilor sau a casilor lor, care aceste focuri să și ispitesc oarecarii de le săr după vreun obicei vechiu elinesc,

acestea de acum înainte poruncim să înceteze¹⁸. Carele dar va mai face vreuna ca aciasta, de va fi cleric să catherisească, iar de va fi mirean să afurisească. Deci dar și noi, după porunca sfinților părinți, părintește vă sfătuim și vă învățăm pre voi pre toți, preoți și miréni, bărbați și mueri, mari și mici, de acum înainte să încetați de unile ca acestea diavolești obiceîuri, care faceți unii, duple cum sunt *borăceanii* ce să înbracă cu haine muerești și *călușarii* de joacă pre la *Rusalii*, și *Drăguica*, ce să înbracă cu haine bărbătești și joacă la nașterea Mergătorului înainte și Botezătorului Ioan, tiind și sabia în mână și *Brezăia* ce pune pă obrazul lui o față de ocară cu peri, chip de mascara și de batjocură și joacă pe la nașterea D<o>mnului H<risto>s și *devlu* ce iaste căpățână de rămătoriu și umblă țigani cu dânsa în ziua ajunului sfântului marelui ierarh Vasilie și *păpăruda* ce iaste înfășurată cu bozii și joacă joi a treilea săptămână după Paște și către altele asemenea diavolești obiceîuri sânt. De vrême că până acum, fiindcă n-ați știut voi cum că iaste călcare de lege, vă ertăm că le-ați făcut prin neștiință, iar de acum înainte, după ce vă va ceti aciastă carte a noastră, la al oricărui preot mahala sau la vreun sat de să vă face vreun obiceiu ca acesta diavolesc, de va putea preotul, să-l oprească să nu să facă, iar de nu va putea să-l oprească, să vie să ne facă noao în știre, iar de care cumva nu ne va face el noao în știre iar oricarile mirean, bărbat sau muiare sau țigan sau țigancă va îndrăzni de acum înainte să facă vreuna dentru acéstea obiceîuri diavolești, să fie afurisit de la Tatăl și de la Fiul și de la Sfântul Duh și să fie afară de Bisérica lui H<risto>s. Și nici de o muri, nimenea să nu îndrăznească să-l îngroape nici pre el, nici pre muerea lui, nici pre copiii lui...”

Cf. P.S. Năsturel, *Le christianisme roumain à l'époque des invasions barbares*, extras din "Buletinul Bibliotecii Române", S.N., vol. XI (XV), Freiburg, 1984, p. 248-250 (textul integral – p. 248-251).

1. Ritul funerar

Un "discurs asupra morții" în creștinism s-a încheiat foarte greu, respectiv către anii 200-250, dar și după această dată el rămâne încă insuficient

structurat¹⁹. Abia prin opera lui Augustin și Grigore cel Mare, în Occident, și a lui Ephrem Syrul și Ioan Damaschin, în Orient, s-au elaborat norme scrise privitoare la ritualul înmormântării creștine²⁰. Cu toate acestea, multe aspecte au rămas nestatuate, printre care și cel privitor la ritul funerar. În această privință, se admite, de obicei, că, sub influența creștinismului, a avut loc modificarea cutumelor funerare, printre care și substituirea incinerăției cu înhumăția²¹. Această opinie are la bază mai degrabă bunul-simț decât rigurozitatea științifică, pentru că *Biserica n-a elaborat nici o normă cu valoare dogmatică valabilă în întreaga lume creștină*. Autoritățile ecleziastice romano-catolice și-au precizat poziția abia în ultima sută de ani, acceptând incinerăția trupurilor, pe când cele ortodoxe n-au luat în discuție acest aspect nici până astăzi²².

Rațiuni de natură biblică (avertismentul din *Facerea*, 3, 19: "pământ ești și în pământ te vei întoarce"), dogmatică (trupul Mântuitorului a fost pus în mormânt; scopul credinței este mântuirea), morală (cinstirea moastelor) și tradițională (inhumația era ritul specific religiei evreiești²³; primii creștini au fost îngropați) au condus la opinia că religia lui Hristos a îmbrățișat de la începuturi înhumăția²⁴. Mai mult, antropologia și soteriologia creștină afirmă – pe fondul mai larg al concepției despre renasterea universală²⁵ – ideea redemțiunii trupurilor în vederea Judecării de Apoi și a dobândirii vieții vesnice²⁶. Drept urmare, se proclamă permanența naturii materiale a corpurilor și identitatea lor înainte și după resurrecție (texte 4-6). De aceea, așa cum se desprinde din unele texte ale apologetilor, creștinii timpurii au respins cremațiunea (texte 7, 8), preferând înhumăția (text 9). *Nu există, însă, nici un canon emis de vreun conciliu ecumenic care să interzică incinerăția și să declare înhumăția ca rit obligatoriu*. Singura prevedere de acest gen se întâlnește în actele sinodului de la Paderborn (Saxonia) din 785, prin care se interzicea, sub amenințarea pedepsei capitale, incinerarea corpurilor de către saxonii abia convertiți (text 10); ea se înscrie în ansamblul măsurilor punitive luate de Carol cel Mare pentru distrugerea păgânismului în Saxonia și grăbirea creștinării populației de aici²⁷.

Trecerea de la incinerăție la înhumăție a fost un proces îndelungat. Se cunoaște, în acest sens, faptul că în Imperiul roman, în momentul ascensiunii creștinismului, înhumăția se generalizase deja sub influența cultelor orientale²⁸. Cu toate acestea, *la sfârșitul secolului al IV-lea, creștinii practicau încă incinerăția la un loc cu înhumăția* (CTh. 9, 17, 6) (text 11)²⁹. Decadența păgânismului a dus la înlocuirea treptată a practicii arderii cadavrelor, încât Macrobiu (*Sat.* VII, 7,5) scria că ea dispăruse complet în epoca sa³⁰. Cu toate

acestea, în anumite zone ale fostului Imperiu roman, crematiunea s-a menținut un timp mai îndelungat, fapt confirmat atât de texte (text 12), cât și de descoperiri arheologice. Astfel, morminte de incinerare se întâlnesc în epoca merovingiană în Franța (Envermeu (Seine-Inférieure), Blaru (Seine-et-Oise), Hermes (Oise), Soyria și Monnet-la-Ville (Jura), Herméville (Meuse), Groisy (Haute-Savoie)), Belgia (Zemmerzake, Port-Arthur, Brecht – toate din secolul VII), Olanda (Wageningen, Katwijk-Binnen – secolele VI-VII, Utrecht, Putten – secolele IX și chiar X), pe Rhinul mijlociu (Walsum – sfârșitul secolului VI-secolul VIII, Haltern – secolul VII, Xanten – secolul VIII etc.)³¹ De asemenea, o reminscență a incinerăției o constituie utilizarea focurilor rituale, purificatoare ale mormintelor, așa cum se observă în multe descoperiri din Gallia secolelor V-VI – Lorraine (Imling-Xouaxange în Moselle, Trémont în Meuse), Champagne (Justice de Haus și Maltrat în Marne, Lezéville în Haute-Marne), Franche-Comté (Audincourt în Doubs), Normandie (Londinières și Parfondevail în Seine-Inférieure), Île-de-France (Palay în Seine-et-Marne)³² *Această practică a fost atribuită influenței germanicilor*, la care exista obiceiul arderii gropii sau a unor fragmente de oase³³ (text 13). Arheologii au observat faptul că incinerarea dispare mai rapid în acele zone puternic romanizate (câmpiile Garonne-ului, sudul Masivului Central)³⁴, menținându-se un timp mai îndelungat în regiunile unde influența romană a fost mai redusă, precum și în mediul rural, atașat multă vreme credințelor ancestrale³⁵

Cremațiunea corpurilor s-a menținut “mai mult decât sporadic” și în alte zone ale Europei. De exemplu, la slavii occidentali, ea a supraviețuit până în secolul al XII-lea, deși Biserica luptase împotriva ei încă din secolul al X-lea³⁶ Ea se întâlnește chiar și în sud-estul Europei, așa cum o atestă descoperirile de la Bostanište (Macedonia) (mijlocul secolului al IV-lea)³⁷

Pentru istoria creștinismului, problema ritului funerar prezintă un interes aparte. Așa cum arată descoperirile și analizele întreprinse de arheologi, în Dobrogea romană, ca în întreg imperiul, de altfel, înhumarea s-a generalizat încă din secolul al III-lea, sub influența religiilor venite din Orient³⁸, spre deosebire de Dacia, unde incinerarea era aproape exclusivă³⁹ În spațiul extracarpatic, înhumarea se utiliza cu precădere pentru copii (secolele II-III)⁴⁰ În secolele IV-VI, inscripțiile, textele martirice și descoperirile arheologice din Dobrogea romano-bizantină probează practicarea generală a înhumării⁴¹, semn incontestabil al creștinismului locuitorilor din provincie. În fosta Dacie romană, în primul secol de după părăsirea aureliană, înhumarea devine regulă în mediul urban (Apulum, Potaissa, Napoca, Ulpia Traiana), incinerarea rămânând predominantă în lumea rurală: *folosirea înhumăției este apreciată ca o*

dovadă a penetrației creștinismului⁴². La est și sud de Carpați, în mediul Sântana de Mures, se observă prezența biritualismului, ritul incinerăției fiind considerat o influență a factorului autohton geto-dacic⁴³. Cât privește mormintele de înhumăție, s-a făcut aprecierea că, prin anumite caracteristici (orientare V-E, lipsa ofrandelor, sărăcia sau lipsa inventarului funerar), unele dintre ele pot fi calificate drept creștine⁴⁴; *Martiriul Sfântului Sava Gotul* arată, de altfel, că locuitorii care îmbrățișaseră religia lui Hristos practicau înhumăția⁴⁵.

În a doua parte a mileniului marilor migrații, în spațiul carpato-dunăreano-pontic, sunt documentate numeroase morminte de incinerăție⁴⁶. Faptul este aproape curios, dacă se are în vedere numărul – de asemenea, foarte ridicat – al obiectelor creștine din diferite așezări, care probează statutul creștin al populației. Față de acest fenomen, istoriografia românească a încercat multiple explicații, precum activarea tradițiilor locale geto-dacice⁴⁷ sau romane⁴⁸, prezența unor grupe alogene⁴⁹, dintre care slavii târzii, atestați prin unele necropole tumulare în Transilvania (Nușfalău – jud. Sălaj, Apahida și Someșeni – jud. Cluj)⁵⁰, au fost cei mai importanți. În acest context, este greu să se susțină apartenența celor incinerați la comunitatea creștinilor, deși o anumită toleranță față de o populație nesupusă vreunui control laic și ecleziastic centralizat nu este exclusă din partea Bisericii. În orice caz, fie că o atribui influențelor antice locale (getice, greco-romane), fie o explicăm prin prezența alogenilor păgâni, menținerea incinerăției ca practică funerară o perioadă mai îndelungată, concomitent cu răspândirea noii religii, este demonstrată atât de descoperirile arheologice⁵¹, de elementele de natură etnografică și folclorică⁵², dar și de informații scrise din plină epocă medievală (text 14) și de la începutul modernității⁵³.

Texte

4. Origen, *Peri urhon*, II, 10, 3 (anul 229):

“Și trupurile noastre – așa trebuie să credem – cad ca și grăunțele, în pământ, dar în ele se află un principiu formator, care conține în el substanță trupească și, după ce a murit, a putrezit și s-a descompus, acest principiu formator... va ridica din nou aceste corpuri din pământ, le va reface, le va restaura...”

PSB, 8, p. 172.

5. Rufin de Aquileea (anii 345-411), *Mărturisire de credință ortodoxă*, IV (*Despre învierea morților*):

“Noi mărturisim însă, curat și deplin, că va fi învierea trupului nostru în care viețuim acum. Noi nu spunem, cum ne învinuiesc unii pe nedrept, că pentru această înviere va fi un alt trup, ci spunem că va fi însuși acest trup, care, nici în întregimea lui nu va avea vreun membru tăiat, și nici o parte a acestui trup nu va fi retezată, ci acestui trup, la înviere, nu-i va lipsi nimic din toată natura sa, decât numai stricăciunea.”

Traducere și prezentare de N. Petrescu, în *MO*, 36, 1984, 5-6, p. 356.

6. Sf. Ioan Damaschin, *Dogmatica*, IV, 27 (sec. VIII):

“Credem și în învierea morților... Iar când spunem înviere, spunem învierea trupurilor, deoarece învierea este starea de a doua a celui căzut... Prin urmare, însuși corpul coruptibil și descompus, însuși va învia incoruptibil...”

IO, I, p. 319-320.

7. Tertulian, *De anima*, LI, 4 (anii 208-211):

“... de aceea, ferind în chip superfluu sufletele, ei [păgânii – n.n.] spun că trebuie arse corpurile. Alta este, însă, rațiunea acestei pietăți, nu ocrotitoare a rămașițelor sufletului, ci adversară a cruzimii față de corp, pe care omul nu trebuie să-l dea ca pentru ispășirea unei pedepse.”

PSB, 3, p. 326.

8. Minucius Felix, *Octavius*, XI, 4 (între 202-246):

“De aceea [creștinii – n.n.] *afurisesc rugurile, condemnând arderea cadavrelor*, ca și când corpul, și fără atingerea flăcărilor, nu s-ar preface în țărână cu trecerea anilor.” (s.n.)

PSB, 3, p. 362.

9. *Ibidem*, XXXIV, 10:

“Corpul, chiar dacă s-ar usca și s-ar preface în praf, dacă s-ar descompune în apă, dacă ar deveni cenușă, numai pentru noi se pierde, nu mai există, dar pentru Dumnezeu se păstrează, căci Lui îi este dată paza elementelor. Noi [creștinii – n.n.] *nu ne temem, cum spunei voi, să nu suferim vreo stricăciune la înmormântare, ci ne folosim de un obicei vechi și bun, acela al îngropării.*” (s.n.)

PSB, 3, p. 389.

10. *Capitulatio de partibus Saxoniae*, 775-790, 7, M.G.H., *Capitulatio regum Francorum*, t. I, p. 69: *Si quis corpus defuncti hominis secundum ritum paganorum flamma consumi fecerit, et ossu eius ad cinerem redierit, capitae punietur.*

Apud Éd. Salin, *La civilisation mérovingienne d'après les sépultures. les textes et le laboratoire*, deuxième partie, *Les sépultures*, Paris, 1973, p. 358, text 143 = Héfélé, V, p. 53 (forma prescurtată, tradusă).

11. *CTh*, 9, 17, 6 (30 iul. 381): *Imppp. Gratianus, Valentinianus et Theodosius AAA. Pancratio P[raefecto] V[rbi]. Omnia quae supra terram urnis clausa vel sarcophagis corpora detinentur, extra urbem delata ponantur, ut et humanitatis instar exhibeant et relinquant incolarum domicilio sanctitatem...*

Theodosiani Libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis, ed. Mommsen, I/2, Berlin, 1905, p. 465 = *CJust*, I, 2, 2, in *Corpus Iuris Civilis*, III, *Novellae*, ed. R. Schoell, Frankfurt am Mein, 1968, p. 12.

12. Sidonius, Apollinarus, *Epistulae*, III, 12, M.G.H., *Auct. anti-quiss.*, t. VIII, p. 47: în cimitirul unde odihnea bunicul scriitorului și "în care nu se mai deschiseseră gropi de mult timp" mormintele erau atât de incineratie, cât și de înhumatie (*Campus autem ipse dudum refertus tam bustualibus favillis quam cadaveribus nullam iam diu scrobem recipiebat*).

Apud Éd. Salin, *op.cit.*, p. 357, text 141.

13. *Vita sancti Arnulfi*, 12, M.G.H., *Script. rer. merovingic.*, II, p. 436: în timp ce Sfântul Arnulf (580-640) vizita Thuringia împreună cu regele Dagobert, acesta din urmă a dat focului cadavrul decapitat al unui bolnav (*Post haec autem cum [Arnulfus] patrias Toringorum cum eodem rege invidendas intrasset, forte fuit quidam procerum nomine Noddilo puerum atque parentem suum quem satis diligebat supremis funeraret fletibus; nam et sanguinitatis propinquo et amicitia eidem insolubile iungebatur affectu. Rege autem iam quantocius ex eadem properante villa, nihil angustianti aliud aderat, nisi, languentis capite amputato, more gentilium cadaver ignibus comburendum traderetur*).

Apud Éd. Salin, *op.cit.*, p. 396-397, text 233.

14. *Îndreptarea Legii*, glava 378 (1652): se interzice arderea cadavrelor considerate a fi strigoi.

“Iar acei ce ard pe frații lor creștini și fac atâta păcat de mare, îngrozește-te soare și-i acopere într-o întunecare: și tu, pământule, gemi și-i înghiți, și nu numai pre dânsii, ce și pre ceia ce-i îndeamnă... de ce câți veți să nu mergeți în iad să vă munciți, de acest diavolesc lucru să fugiți departe, adecă să nu ardeți trupurile morților, nici să credeți câte se arată pre acel trup mort...”

Îndreptarea Legii 1652, București, 1962, p. 351-353.

Note

1. N. Gudea, I. Ghiureco, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988; D. Gh. Teodor, *Creștinismul la est de Carpați de la origini până în secolul al XIV-lea*, Iași, 1991; I. Bamea, *Artă creștină în România*, 1, București, 1979; M. Pacurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, ed. a II-a, București, 1992.
2. D. Gh. Teodor, *op.cit.*, p. 112-113.
3. Pentru cronologia dogmaticii creștine, cf. E. Haag, *Histoire des dogmes chrétiens*, I, Paris, 1862, p. 81-84; J. Tixeront, *Histoire des dogmes dans l'Antiquité chrétienne*, I, Paris, 1924, p. 15-30; E. Braniste, *Originea, instituirea și dezvoltarea cultului creștin*, în *ST*, 15, 1963, 3-4, p. 131-140; I.G. Coman, *Patrologia*, I, București, 1984, p. 25-33.
4. C. 91 Vasile cel Mare (anul 375) – *CBO*, II, p. 139-140 = *CBO*², p. 394-395.
5. Socrate Scolasticul, *Istoria bisericească*, V, 22, traducere de I. Gheorghian, București, 1899, p. 273; cf. și Sozomen, *Istoria bisericească*, VII, 19, traducere de I. Gheorghian, București, 1899, p. 298-300; Epiphanius, *Expunerea credinței*, 10, 3, în *FHDR*, II, p. 175; pentru fenomenul general, E. Braniste, *Uniformitatea în săvârșirea serviciilor divine*, în *ST*, 9-10, 1949, p. 781-813.
6. V. Loichița, *Hotărârile și definițiile dogmelor de credință ale celor șapte sinode ecumenice*, în *MB*, 9, 1959, 1-2, p. 25-44; I.G. Coman, *Sinoadle ecumenice ca expresie a universalității bisericești*, în *ST*, 19, 1967, 1-2, p. 3-22; J.-M.-A. Salles-Dabadie, *Les Conciles Oecuméniques dans l'histoire*, Genève, 1963, p. 5-10.
7. Cf. c. 60 Laodicea (343) – *CBO*, II, p. 118 = *CBO*², p. 230-231; c. 24 Cartagina (419) – *CBO*, II, p. 178 = *CBO*², p. 252; c. 2 Sf. Atanasie cel Mare – *CBO*, II, p. 30-32 = *CBO*², p. 335-336; canonul Sf. Grigore Teologul – *CBO*, II, p. 157-158 = *CBO*², p. 403; canonul Sf. Amfilohie (episcop de Iconium la sfârșitul secolului al IV-lea) – *CBO*, II, p. 159-160 = *CBO*², p. 403-404; Sf. Chiril al Ierusalimului, *Căteheza IV*, 33-37 (anul 348 sau 350) – *IO*, 6, p. 129-133; c. 4-13, 15, Reims (813) – Hefélé, V, p. 182; c. 17 Tours (813) – *Ibidem*, p. 187; c. 2 Mayenza (847) – *Ibidem*, p. 328 = *DC*, II, p. 25; c. 85 apostolic – *CBO*, I, p. 314 = *CBO*², p. 50 = Hefélé, I, p. 643-644.
8. C. 2 V-VI Constantinopol (Trullan) (691-692) – *CBO*, I, p. 305-307 = *CBO*², p. 100-101 = Hefélé, IV, p. 211 = *DC*, I, p. 336; c. 1 VII Niceea (787) – *CBO*, I, p. 490-491 = *CBO*², p. 161-162; de asemenea, vezi *CBO*, I, p. 47-48, 59-60. Pentru Occident, c. 53 Frankfurt (794) – Hefélé, V, p. 117; c. 10-12 Aix-la-Chapelle (802) – *Ibidem*, p. 164.
9. C. 5 I Niceea (325) – *CBO*, I, p. 28 = *CBO*², p. 54 = *COI*, p. 8 = Hefélé, V, p. 376; c. 19 IV Calchedon (451) – *CBO*, I, p. 238 = *CBO*², p. 88-89 = *COI*, p. 96 = *DC*, I, p. 233; c. 8 V-VI Constantinopol (Trullan) – *CBO*, I, p. 330-331 = *CBO*², p. 108-109 = *DC*, I, 337 = Hefélé, IV, p. 212; c. 20 Antiohia (341) – *CBO*, II, p. 77-78 = *CBO*², p. 213 = Hefélé, I, p. 51 I; c. 6 Riesbach și Freising (799) – Hefélé, V, p. 154; c. 26 Paris (829) – *Ibidem*, p. 258; conciliul de la Hippona (Africa) – *DC*, II, p. 195; c. 37 apostolic – *CBO*, I, p. 244 = *CBO*², p. 28 = Hefélé, I, p. 629.
10. De exemplu, c. 79 Aix-la-Chapelle (789) (cântecel pe care trebuiau să le cunoască credincioșii) – Hefélé, V, p. 92; c. 3 Salzburg (799) (la procesiunile din timpul Paștelor se va cânta *Kyrie eleison*) – *Ibidem*, p. 157; c. 19 Aix-la-Chapelle (809) (principalele sărbători creștine de peste an) – *Ibidem*, p. 176; c. 50 Aix-la-Chapelle (817) (se prescriu psalmii pentru defuncți) – *DC*, I, p. 68.

11. C. 5 Attigny (822) (necesitatea ameliorării situației școlilor utile instrucției; în marile dioceze se vor fonda mai multe școli) – Hefelê, V, p. 227-228; c. 4 Roma (15 nov. 826) (episcopii, preoții, diaconii și subdiaconii ignoranți vor fi obligați să se instruiască) – *Ibidem*, p. 243 = DC, IV, p. 204; c. 34 Roma (15 nov. 826) (în toate bisericile episcopale sau de sat și, mai ales, acolo unde este necesar vor fi *magistri et doctores* care vor preda *artes liberales* și *sancta dogmata*) – Hefelê, V, p. 245 = DC, IV, p. 203; c. 5 *Urbs regia Ticina* (Pavia) (805) (episcopul va studia asiduu și va instrui clericii subordonați și poporul) – Hefelê, V, p. 383 = DC, III, p. 358; c. 18 Valence (Franța) (8-9 ian. 855) (episcopii se vor consulta pentru organizarea școlilor necesare învățării științelor ecleziastice și profane și a cântului bisericesc) – Hefelê, V, p. 403 = DC, VI, p. 21 etc. Pentru formarea religioasă a clericilor și instrucția poporului, cf. P. Riché, *La vie quotidienne dans l'Empire carolingien*, Paris, 1973, p. 227-240; J. Chélini, *L'aube du Moyen Âge. Naissance de la chrétienté occidentale. La vie religieuse des laïcs dans l'Europe carolingienne (750-900)*, Paris, 1991.
12. C. 5 Aix-la-Chapelle (801) (episcopul trebuie să-și învețe poporul Tatăl Nostru și Simbolul) – Hefelê, V, p. 163; c. 3 Aix-la-Chapelle (809) (aceeași prevedere) – *Ibidem*, p. 174; c. 2 Reims (813) (aceeași prevedere) – *Ibidem*, p. 182; c. 45 Mayenza (813) (episcopul va face cunoscut Tatăl Nostru în limba maternă a credincioșilor) – *Ibidem*, p. 186; regula 77 din colecția de acte sinodale a Sf. Bonifaciu (mijlocul secolului VIII) (fiecare preot va face cunoscut neofitilor, în limba maternă, formula de abjurare și profesiunea de credință) – *Ibidem*, IV, p. 490; c. 1 Aix-la-Chapelle (809) (clerul va trebui să cunoască personal parohiile) – *Ibidem*, V, p. 174; c. 15 Reims (813) (episcopii vor traduce omiliile Părinților în limba țării) – *Ibidem*, p. 182; c. 17 Tours (813) (episcopii vor întocmi o culegere de omilii și le vor traduce în *rusticam Romanam linguam* aut *Theotăscam*) – *Ibidem*, p. 187; c. 2 Mayenza (847) (aceeași prevedere) – *Ibidem*, p. 328 = DC, III, p. 25; c. 6 Paris (826) (nu vor fi botezați acei care nu sunt suficient instruiți în credința creștină) – Hefelê, V, p. 255 = DC, III, p. 302; c. 8 Aix-la-Chapelle (836) (sacerdoții vor trebui să facă enoriașilor o instrucție clară și utilă) – Hefelê, V, p. 383 = DC, III, p. 358.
13. Numeroase concilii ecumenice și locale au condamnat ereziile.
14. Știrile sunt foarte abundente; cu toate măsurile luate, însă, evanghelizarea s-a lovit de atașamentul tenace, niciodată învins definitiv, al oamenilor la credințele ancestrale – vezi doar vol. *Le Monothéisme. Mythes et traditions*, sous la direction de A. Akoun, Brepols, 1990.
15. De exemplu, convertirea saxonilor s-a făcut prin forță.
16. Vezi *Responsa ad consulta Bulgarorum* din 866 a papei Nicolae, prin care pontiful roman aducea la cunoștința conducătorilor bulgari regulile ce trebuiau urmate pentru convertire. Impresia care se degajă este aceea a unei lipse totale de exigență, concesii fiind determinate de rațiuni politice; iată câteva exemple: reg. 3: practicile din Biserica latină pentru căsătorie nu sunt absolut necesare; cele mai multe dintre ele pot fi eludate dacă e vorba de oameni săraci; reg. 34-36: când nu este necesar, se vor evita luptele; reg. 41: nimeni nu poate fi forțat să îmbrățișeze creștinismul; reg. 49: toate practicile care nu constituie păcate vor fi conservate după trecerea la creștinism; reg. 102: nimeni nu poate fi adus cu forța la noua religie – cf. Hefelê, V, p. 565-569. Această tolerantă a provocat reacția foarte violentă – desigur, exagerată – a patriarhului Fotie, care, într-o scrisoare adresată episcopilor orientali, denunță practicile contrare canoanelor propăvăduite bulgarilor de acești "oameni ai tenebrelor" (clericii occidentali) – *Ibidem*, p. 572. La fel de sugestivă este, de asemenea, o epistolă a aceluiași patriarh, trimisă printului armean monofizit Ashot (aprox. 869): "Dacă vreunul nu consimte imediat să admită principiile exacte ale dreptei credințe, noi nu-l trecem în rândul oamenilor nebuni... Se cunosc oamenii supuși prejudecăților, nu-i ușor să-i smulgi unei idei preconcepute..." – cf. I. Iordache, *Două scrisori inedite ale Patriarhului Fotie către armeni*, în *MO*, 24, 1972, 5-6, p. 399; cf. și text 1.

17. Textul acestui canon este următorul: "Așa-zisele Calende și cele numite Vota și cele chemate Brumalia, și prăznuirea care se face în cea dintâi zi a lunii lui Martie, voim ca de îndată să fie scoasă din viețuirea credincioșilor. Dar mai lepădăm și jocurile obștești ale femeilor, ca necuviincioase și ca putând naște multă pagubă și vătămare, dar încă și jocurile jucate fie de bărbați, fie de femei, în numele celor numiți în mod mincinos dumnezei de către elini [păgâni – n.n.] și slujbele ce se fac după un obicei vechi și străin creștinilor orânduind ca nici un bărbat să nu se îmbrace în haină femeiască sau femeia, în cea care se potrivește bărbaților, dar nici să nu puie asupra lor obraze [măști – n.n.] de haz [comice – n.n.], sau de bațjocură [satirice – n.n.], închipuind satiri, sau de jale [tragice – n.n.], nici să nu strige numele blestematului Dionisos când se strivesc strugurii în teascuri, nici turnând vinul în vase să nu stârnească râsul făptuind cele ale răcirii diavolești sub chipul neștiinței sau al deșertăciunii. De aceea, cei care de acum înainte s-ar apuca să facă ceva din cele zise mai înainte, după ce au fost puși în cunoștință, acestora poruncim ca aceștia, dacă ar fi clerici, să se caterisească iar, dacă ar fi laici, să se afurisească" – cf. *CBO*², p. 141 (fără intervențiile editorului).
18. Este vorba, de fapt, de canonul 65 al aceleiași sinod: "Poruncim de la canonul de față să înceteze jocurile care se aprind de către unii la lunile noi, înaintea sălașelor proprii de lucruri sau a caselor și pe care, după un obicei vechi, se apuca să le sară. De aceea, oricine ar face ceva de acest fel, dacă ar fi cleric să se caterisească iar dacă ar fi laic să se afurisească..." – cf. *CBO*², p. 143.
19. C. Vogel, *Le banquet funéraire paléochrétien – wie fete du défunt et des survivants*, în *Le christianisme populaire. Les dossiers de l'histoire*, sous la direction de B. Plongeron et R. Pannet, Mayenne, 1976, p. 62; P.-A. Février, *La mort chrétienne: images et vécu collectif*, în *Histoire vécue du peuple chrétien*, I, *De la clandestinité à la chrétienté*, sous la direction de J. Delumeau, Toulouse, 1979, p. 79.
20. B. Cireșanu, *Tezaurul liturgic*, III, București, 1912, p. 352-356.
21. M. Cabalska, *Étude sur la religion des peuplades concernant l'incinération*, în *Actes du VIIIe Congrès des sciences préhistoriques et protohistoriques*, Beograd, 9-15 septembre 1971, I, Beograd, 1973, p. 273; A. Dierkens, *Cimetières mérovingiens et histoire du Haut Moyen Âge. Chronologie-Société-Religion*, în *Acta Historica Bruxellensia*, IV, *Histoire et méthode*, Bruxelles, 1981, p. 15-70; H. Roosens, *Reflets de christianisation dans les cimetières mérovingiens*, în *Les Études Classiques*, 53, 1985, I, p. 11-135; B. Young, *Paganisme, christianisme et rites funéraires mérovingiens*, în *Archéologie médiévale*, 7, 1977, p. 5-81.
22. Vl. Prelipeanu, *Incinerarea morților și teologia ortodoxă*, în *ST*, 14, 1962, 7-8, p. 414-428; idem, *În legătură cu problema incinerăției*, în *BOR*, 85, 1967, 11-12, p. 1189-1193; N. Sebeșan, *Este incinerarea interzisă de Biserica?*, în *MB*, 38, 1988, I, p. 111-112; N. Neaga, *Incinerarea și înmormântarea în lumina Sfintei Scripturi*, în "Teologie și viață", S.N., 1(77), 1991, 1-8, p. 81-92.
23. H. Rabinowicz, *Crémation*, în *Encyclopaedia Judaica*, 5, Jerusalem, 1972, col. 1071-1072.
24. J. Besson, *Incinération*, în *DAFC*, II, col. 628-644, în special col. 632-644.
25. Tertulian, *De resurrectione carnis*, 12, apud I.G. Coman, *op.cit.*, p. 510.
26. Idem, *Apologeticum*, XLVIII, 4 – *PSB*, 3, p. 105-106; Niceta de Remesiana, *Despre simbolul de credință*, 10, traducere de Șt. Alexe, în *MO*, 26, 1974, 1-2, p. 67; G. Filoramo, *Eschatologie*, în *DECA*, I, p. 847-852; H. Crouzel-V. Grossi, *Résurrection des morts*, în *DECA*, II, p. 2165-2168; B. Studer, *Sotériologie*, în *DECA*, II, p. 2310-2313.
27. Héfélé, V, p. 53 = DC, III, p. 278.

28. R. Jones, *Burial Customs of Rome and the Providences*, in vol. *The Roman World*, II, edited by J. Wachter, London and New York, 1987, p. 816-817.
29. Cf. J. Gaudemet, *L'église dans l'Empire romain (IVe-Ve siècles)*, Paris, 1958, p. 700.
30. *Ibidem*.
31. Éd. Salin, *Les survivances de l'incinération en Gaule mérovingienne*, in *Mélanges d'histoire du Moyen Âge dédiés à la mémoire de Louis Halphen*, Paris, 1971, p. 635-640, in special p. 638-640; idem, *La civilisation mérovingienne d'après les sépultures. les textes et le laboratoire*, deuxième partie (*Les sépultures*), Paris, 1973, p. 1-11; M. Colardelle, *Sépulture et tradition funéraires du Ve au XIIIe siècles ap. J.-C. dans les campagnes des Alpes françaises du Nord (Drôme, Isère, Savoie, Haute-Savoie)*, Grenoble, 1983, p. 373.
32. Éd. Salin, *Les survivances...*, p. 640; J. Chélini, *op.cit.*, p. 448.
33. Éd. Salin, *op.cit.*, p. 640; P. Gaillou, *Les tombes romaines d'Armorique. Essai de sociologie et d'économie de la mort* ("Documents d'archéologie française", 17), Paris, 1989, p. 55.
34. M. Rouche, *L'Aquitaine des Wisigoths aux Arabes. 418-781. Naissance d'une région*, Paris, 1979, p. 399 (cimitirele de incineratie sunt abandonate la mijlocul secolului al IV-lea).
35. R. Tomasson, *L'époque paléochrétienne en territoires tricaise et lingon du Nord-Ouest (III-VIII siècles)*, in *Bulletin de la Société Archéologique Champenoise*, 81, 1988, 4, p. 93-112.
36. E. Dabrowska, *Contribution à l'introduction du rite funéraire à inhumation chez les slaves occidentaux du Haut Moyen Âge*, in *Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protolithiques*, Prague, 21-27 août 1966, II, Praha, 1971, p. 1225; W. Hensel, *Survivances du culte païen en Pologne médiévale*, in *Trudi peatogo mejdmaroobogo Congress-a slaveanskoj arheologii* (Kiev, 18-25 septembrie 1985 g., I, Moskva, 1987, p. 74; *Histoire religieuse de la Pologne*, sous la direction de J. Kloczowski, traduction de K.T. Michel, Paris, 1987, p. 81; Al. Gyesztor, *X^e-XVe siècles. La religion populaire en Pologne et en Bohême*, in *Histoire vécue du peuple chrétien*, I, p. 318.
37. B. Babif, *Héritage païen dans le rite funéraire de la Macédoine paléochrétienne*, in *Actes du VIIe Congrès...*, p. 1055. Dacă ipoteza noastră nu este prea îndrăzneată, atunci este posibil ca o inscripție de la Tomis, datată în secolele IV-V, să sugereze practicarea incineratiei la această dată târzie: "Ai mila ((Doamne)) de cei fără trup! Ai odihnește Alexandru, de curând convertit" (s.n.) – *IGJR*, 29. (Vezi și I. Bamea, *op.cit.*, p. 58, pl. 11, care datează epigrafa în secolul V). Faptul nu este exclus, dacă se are în vedere că în acea perioadă sunt menționați încă *audientes* ("neofiti") – *IGLR*, 23 (Tomis, sec. IV), 25 (Tomis, sec. IV). Totuși, arheologia nu confirmă vezi mai jos, nota 38.
38. V. Barbu, *L'incinération et l'inhumation à l'époque romaine à Tomis*, in J. Harnatta (Hr.), *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*, Budapest, 1968, p. 375; idem, *Necropolele de epocă romană în orașele Pontului Stâng: caracteristici*, in "Pontica", 10, 1977, p. 203-214; A. Petre, *La romanité en Scythie Mineure (IIe-VIe siècle de notre ère). Recherches archéologiques*, AIESEE, Bucarest, 1987, p. 89, 93, 95.
39. D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971, p. 108-109.
40. I. Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacii din spațiul est-carpatic în secolele II-IV e.n.*, Iasi, 1982, p. 64; I. Ioniță, V. Ursachi, *Valeni – o mare necropolă a dacilor liberi*, Iasi, 1988, p. 86.
41. *IGLR*; *Despre sfintii Epictet...*, IV, 33 – *PSB*, II, p. 95; *ASS*, Ian. I, 133 – *FHDR*, II, p. 705; *ASS*, Ian. I, 135 – *FHDR*, II, p. 707; *ASS*, Sept. V, 29 – *FHDR*, II, p. 719; C. Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, București, 1980; V. Lungu, C. Chera-Margineanu, *Contribuții la*

- cunoașterea unor necropole creștine ale Tomisului, în "Pontica", 15, 1982, p. 175-199; C. Chera-Mărgineanu, V. Lungu, *Contribuții la cunoașterea unor necropole creștine ale Tomisului (II)*, în *Ibidem*, 16, 1983, p. 217-230; idem, *Noi descoperiri din necropolele tomitene*, în *Ibidem*, 17, 1984, p. 109-130.
42. I. Hica-Câmpeanu, *Riturile funerare în Transilvania, de la sfârșitul secolului al III-lea e.n. până în secolul al V-lea e.n.*, în *AMN*, 16, 1979, p. 157-170.
43. I. Ioniță, *op.cit.*, p. 110; D. Gh. Teodor, *op.cit.*, p. 112.
44. I. Ioniță, *op.cit.*, p. 106; D. Gh. Teodor, *op.cit.*, p. 79-80.
45. *Martiriul Sfântului Sava Gotul*, VIII, 1, în *PSB*, 11, p. 324; *FHDR*, II, p. 715.
46. Exemple: Moldova – D. Gh. Teodor, *op.cit.*, p. 90, 98; Muntenia – B. Mitrea, *La nécropole birtuelle de Sultana. Résultats et problèmes*, în "Dacia", N.S., 32, 1988, 1-2, p. 91-139; idem, *Das Gräberfeld aus dem VIII. Jahrhundert von Izvoru. Jud. Giurgiu (I)*, în "Dacia", N.S., 33, 1989, 1-2, p. 145-219; Transilvania – Eug. Zaharia, *Populația românească în Transilvania în secolele VII-VIII (cimitirul 2 de la Bratei)*, București, 1977; Dobrogea – I. Barnea, în *Din istoria Dobrogei*, III, București, 1971, p. 52-62.
47. D. Teodor, *Tradizioni daciche nella civiltà dei secoli V-XD.C. nella zona carpato-danubiano-pontica*, în *V Simposium internazionale di tracologia. Spoleto, 26-28 novembre 1987*, Roma, 1989, p. 32; idem, *Tradiții geto-dacice în ritul și ritualurile din secolele VI-IX e.n. de la est de Carpați*, în *SymThr*, 8, Satu Mare-Carei, 1990, p. 232-234; Eug. Zaharia, *Rituri și ritualuri de înmormântare în primul mileniu în regiunile din nordul Dunării*, în *SymThr*, 7, Tulcea, 1989, p. 426-429; D. Gh. Teodor, *Creștinismul...*, p. 90, 113.
48. P. Diaconu, *Fapte arheologice, interpretări istorice*, în "Tomis", ian. 1992, anul XXVII, nr. 1 (262), p. 13.
49. D. Gh. Teodor, *op.cit.*, p. 90, 98.
50. M. Rusu, *Avars, Slavs, Romanic Population in the 6th-8th Centuries*, în vol. *Relations between the autochthonous Population and the migratory Populations of the Territory of Romania*, București, 1975, fig. 2.
51. Cf. vol. *Relations...*, studiile subscrise de D. Gh. Teodor, p. 155-170; M. Comșa, p. 171-200; M. Rusu, p. 201-217; D. Gh. Teodor, *Creștinismul...*; idem, *La population autochtone au Nord du Bas-Danube aux VI-VII siècles*, în vol. *Români în istoria universală*, III/1, Iași, 1988, p. 93-105.
52. P. Tutungiu, *Les rites d'incinération dans quelques ballades roumaines*, în *Ethnologica*, 1, 1978, p. 17-20; N. Boboc, *Motivul premioritic în lumea colindelor*, Timișoara, 1985, p. 118-120.
53. În prima jumătate a secolului al XIX-lea, practica incinerării celor considerați strigoi era semnalată în județul Mehedinți – cf. I. Ionescu, *Datini legate de problema continuității în ritualul funerar din Oltenia*, în *MO*, 24, 1972, 7-8, p. 500.